

סקירת ספרות

ביקורת הריבונות וריבונות הביקורת

דינה ברדיצ'בסקי

שמרית פלד, הריבון הישראלי: השיח והרומן, 1967–1973: עיון ביצירותיהם של עמוס עוז, יצחק אורפז, בנימין תמוז, דוד שחר, שמעון בלס, סמי מיכאל, יצחק בן-נר, שולמית הראבן, יהודית הנדל, עמליה כהנא-כרמון, יורם קניוק, פנחס שדה ואהרן אפלפלד, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשע"ד, [7] + 237 עמ'

כפי שמעידה עליו כותרתו, ספרה של שמרית פלד הולך בגדולות; תאוריה, היסטוריה וספרות הם כולם מענייניו. החיבור מציג לא רק קריאה מדוקדקת במגוון עשיר של כעשרים רומנים מן התקופה הנדונה, אלא גם מחקר הפונה לשפע של מקורות היסטוריים. כל אלה עומדים בבסיס הניסיון להמשיג את עקרון התשתית של הריבונות הישראלית, בתקופה המדוברת ומעבר לה.

'הריבון הישראלי' פונה הלאה מן המסורת המונוגרפית ששלטה, ושבמובנים רבים עודנה שלטת, במחקר האקדמי. הוא עוסק לא ביוצר או ביצירה אלא בתקופה היסטורית ובסוגיה פוליטית ובעיצובה בשיח הישראלי וברומן הישראלי. מחקר זה מצטרף לאסכולה מחקרית ההולכת ומתרחבת בשיח הספרות העברית, אסכולה שמבקשת לערער את החיץ שבין האסתטי לפוליטי. מחקרים מסוג זה, שהתהוו בהשפעת אסכולות ספרותיות שצמחו במחצית השנייה של המאה העשרים, בעיקר בצרפת ובארצות הברית, כופרים באקסיומה האסתטיציסטית שקיים חיץ הרמטי בין הספרה הפוליטית לבין הטקסט כאובייקט אסתטי. לצד 'הריבון הישראלי' אפשר להזכיר כאן מחקרים מן העשורים האחרונים שמעמידים תאורטיזציה פוליטית לקנונים ספרותיים מתקופות קודמות, למשל ספרו של מיכאל גלזמן 'הגוף הציוני', העוסק ברובו בספרות העברית שקדמה לתקופת המדינה, ספרו של חנן חבר 'פתאום מראה המלחמה', על לאומיות ואלימות בשירת שנות הארבעים של המאה העשרים (וספרים רבים אחרים משלו), או ספרה של חמוטל צמיר 'בשם הנוף', העוסק בשירת שנות החמישים של המאה העשרים. 'הריבון הישראלי' מתווסף לדיון הנמשך בתולדות

הספרות העברית כהיסטוריה שיחנית של כינון הלאום ומעשיר את הדיון. ספרות היא פריזמה חשובה לדיון בריבונות בחיבור זה, בהיותה 'סדר השיח'; אתר שבו עקרונות היסוד של קהילת הלאום מתגבשים לכדי לשפה בעלת היגיון פנימי וחוקיות, על דפוסיה, רצפיה והפרדוקסים שלה. אוסיף ואחדד שאמנם זהו שיח תאורטי, מלומד, אבל פלד ללא ספק שואפת, ובגלוי – וגם בכך כוחו ועוקצו של החיבור הזה – להוציא את הדיון בריבונות הישראלית מתחומי השיח הסכולסטי בתאוריה פוליטית אל המרחב הציבורי ו'להעמיד מראה ביקורתית לפני התרבות הישראלית' (עמ' 212). הביקורת כפי שהיא מונחת כאן איננה בבחינת הערכה ניטרלית אלא ביקורת במובנה הראשוני דווקא – פעולה של שיפוט והערכה שמופנית כלפי קהילת חוקרי הספרות וכלפי החברה הישראלית.

הבחירה לתחום את המחקר הספרותי לשנים 1967–1973 נשענת לא על איכויות סגנוניות ופואטיות של ספרות התקופה אלא על שינוי הנסיבות הריבוני והגאופוליטי בשנים שלאחר 1967 ועל העובדה שמשעה זו, כך לפי פלד, קיבלה הריבונות מאפיינים ברורים. טענה זו כשלעצמה, בלי קשר לספרות, ראויה לתשומת לב; כנגד גישה רווחת הרואה בכיבוש הישראלי של 1967 תוצאה לא הכרחית – מעין תאונה – של הציונות, עולה מספרה של פלד גישה הרואה בהחלת הריבונות בשטח כבוש שמעבר לגבול המוסכם את גילומו השלם של ההיגיון הישראלי הריבוני מיסודו ומראשיתו. פלד מזכירה בפרק הראשון של הספר עובדה שבמשך שנים נעלמה מהזיכרון שלנו, והיא סמיכות הזמנים שבין הסרת המשטר הצבאי מעל ערביי ישראל בשנת 1966 לבין החלתו מעבר לקווי הגבול מיוני 1967. אבל כאמור, רק בפרק הזמן שבין שתי המלחמות, 1967–1973, קיבל לדעת פלד ההיגיון הריבוני את צורתו המגובשת. זוהי, במילותיה, 'התקופה הדומיננטית שבה נכתבה וכוונה הזהות הישראלית האופיינית' (עמ' 212–213). השנים הקריטיות הללו משמשות לה מצע לחקירה שאיננה רק היסטורית אלא אונטולוגית, גישה ל'דרגת האפס' של כתיבת הריבונות הישראלית. לכן עניינו של הספר הזה אינו מוגבל לשנים המדוברות; הרומנים של התקופה חושפים את הדנ"א של הריבונות הישראלית. 'אם עלי לבחור באובייקט המהותי של המחקר', כותבת פלד, אזי אובייקט זה איננו התקופה אלא 'ייצוגי הישראלי הריבוני' (עמ' 213).

משום כך הספר פותח ומסתיים בדיון לא ביצירה ספרותית אלא בסיפורו של לוחם יחידה 101 של הצנחנים מאיר הר-ציון. הפרק הראשון בספר פותח בהופעת יומניו של הר-ציון בשנת 1968, יומנים שמאירים את אופי פעולתו במסגרת יחידה 101, 'אשר בנתה את יכולתו של הצבא הישראלי להגיע לכל מקום בכל מדינה ערבית ולפגוע בכל "אובייקט" הנמצא בהן' (עמ' 5). פלד משתהה על אופן הפעולה של הר-ציון,

שהיה ידוע בנכונותו לחצות פעם אחר פעם את הגבול לשטח האויב. הדפוס הזה מדגים בדמותו של הרציון את ההיגיון הישראלי הריבוני; הוא מלמד על הפונקצייה הקריטית של הגבול בתרבות שלנו. הגבול, מסבירה פלד, הוא מסגרת מגוננת וכפויה שפריצתה דווקא יוצרת את חוויית הקרבה לארץ; 'רק ברגע של חציית הגבול אתה חוזר מחדש להיות "אתה"', פנים מול פנים מול עולם זר, אפל, עזין, ועם זאת קרוב ושייך להפליא'. והיא מסכמת: 'בתיאור מדויק זה של החוויות החריגות והחורגות של הרציון משורטטים יסודות הריבונות הישראלית' (עמ' 5-6).

מכאן ואילך מתמודד הספר עם ההבניה השיחנית של הזיקה בין הריבונות הישראלית לבין מושג הגבול, הגבול הגאוגרפי, הפיזי והאפיסטמי. המגוון העשיר של הקריאות נמשך מההבחנה שכינון הגוף הריבוני, כינונה של אומה טריטוריאלית, נשען באורח פרדוקסלי על תודעת המצור ובה בעת על הדחף לחצות את הגבול; על הסיכון וההבטחה הכרוכים באפשרות להיות בתוכו ומעבר לו.

ברקע קריאתיה של פלד עומדת הגותם של התאורטיקנים המרכזיים של הריבונות בעידן המודרני. הפילוסוף הגרמני קרל שמיט העמיד בספרו 'תיאולוגיה פוליטית' את הגדרת הריבון על עקרון השעיה שמהדהד אצל פלד בתיאור יחסו של הריבון הישראלי אל הגבול. עבור שמיט מה שמגדיר את הריבון איננו הזיהוי שלו עם החוק אלא כוחו להשעות חוק, להכריז על מצב חירום. הריבון הוא מי שמצוי בתוך החוק, בהיותו מוסמך על פי החוק לפעול ולכפות את ריבונותו, ובה בעת הוא מי שמצוי מחוצה לו, קודם לו מבחינה טמפורלית ואונטולוגית, שכן הוא היחיד שבכוחו להשעות חוק וסדר קיימים ולהכריז על מצב חירום. בבסיס התאולוגיה הפוליטית של שמיט עומדת הפוטנציאליות של השעיית החוק.¹ הפילוסוף האיטלקי בן זמננו ג'ורג'ו אגמבן פיתח את ההשלכות של תאוריית הריבונות של שמיט לכדי תפיסה מרחבית כוללת של הספירה הפוליטית למן ימי יוון העתיקה. הריבון, סבור אגמבן, הוא מי שהוסמך להדיר: הנתין של החוק הריבוני הופך אצלו למי שתמיד נתון בצל איום הדרתו מן החוק, מתחום החלות ומתחום החסות של הריבון. דפוס ההדרה, ולא ההכלה, הוא שמייחד את אופי היחסים בין הריבון לנתינו.²

1 עיינו: ק' שמיט, תיאולוגיה פוליטית: ארבעה פרקים על תורת הריבונות, תרגום ר' הכהן, תל אביב 2005.

2 לעיון במשנתו של אגמבן ראו חלקים מן התרגום העברי לספרו הראשון: 'הומו סאקר: הכוח הריבוני של החיים החשופים', ש' לביא (עורך), תרגום נ' אביעזר ומ' פולק, בתוך: 'טכנולוגיות של צדק: משפט מדע וחברה', תל אביב 2003, עמ' 395-433. וכן מסת המבוא של ע' אופיר, שם, עמ' 353-394. ראו גם: ג' אגמבן, מה שנתר מאשוויץ: הארכיון והעד (הומו סאקר III), תרגום מ' קציר, תל אביב 2007, וראו המבוא של א"ש כהן, שם, עמ' 7-24.

אי אפשר להפריז בהשפעתם של שמיט ושל אגמבן על התאוריה הפוליטית העכשווית. אבל בכל הקשור לשיח הספרות העברית והתרבות העברית, דומה שהתאוריה של אגמבן כמו חיכתה לרגע המפגש שלה עם המצב הישראלי מאז 1967; מצב זה מוגדר על יסוד היחס האמביוולנטי שבין הריבון לנתינו בשטחים, יחס של הכלה על דרך ההדרה, ולא כאירוע מכונן רגעי בהיסטוריה אלא כפרקטיקה יום-יומית שמגדירה את העמדה הריבונית מן היסוד. הריבונות מופעלת יום יום ושעה שעה באמצעות שורה של פרקטיקות המכפילות סובייקט לריבון בכך שהן מדירות אותו מן החוק או ממקומות אותו מחוץ לטווח החלות של החוק הכללי, מחוץ לטווח הגנתו וחסותו, כקיום בסימן מצב החירום.

לכן התאוריה של שמיט ושל אגמבן משמשת מסד רעיוני חשוב בספר שלפנינו. הקונסטרוקציה המופשטת של הריבון מקבלת בדיון הזה צורה מוחשית של גוף ספי – פיזי, טבעי ומדיני. לא מקרה הוא, סבורה פלד, שהרומן הקנוני של עמוס עוז 'מיכאל שלי' זכה לפופולריות עצומה בשנים שלאחר 1967. הדרמה ברומן זה נבנית סביב הרגשת הסכנה הכרוכה בקיום בסמיכות לגבול שעבר בירושלים לפני 1967. חנה גונן, גיבורת הרומן, מתמודדת לאורכו עם האימה וההתענגות הכרוכות במצבי הגבול, עם המשיכה־דחייה שלה אל צדה האחר של העיר ואל שתי הדמויות המייצגות צד זה, התאומים הערבים שעמם שיחקה בילדותה עוד לפני שהיה שם גבול. היא חולה, קודחת, הווה חזיונות אימים, נכבשת בקסמן של תשוקות מיניות אסורות, ושואבת עונג מההשפלה ומהאלימות האורבות לה מעברו של הגבול בשעת לילה. מצב הקיום על הסף מייצר מעין תחביר ציוני, היגיון ריבוני שמה שמקנה לו את חוסנו הוא דווקא העירוב בין המוחשיות האימתנית של המצור לבין שבריריותו של הגבול, היותו גמיש, רב משמעי, ממתין תמיד לחצייתו. הדיון בגוף הריבוני ב'מיכאל שלי' מדגים כיצד הרומן מעבה בתיאוריו את ההגיונות של הגוף המאיים, את התת־מודע הפוליטי שלנו, וחושף את מקורות ההצדקה לאלימות הריבונית. מעניין שדמותה של חנה גונן, יותר מכל דמות אחרת שנדונה בספר, היא המייצגת את הריבון הישראלי. הקוראים הרגילים לזהות את הצופן של הישראליות עם שלל הייצוגים של דמות הצבר, מאפרים שחזור לאספסת ועד אליק שגולד מן הים או אורי שהולך בשדות, ימצאו עניין בזהויה המפתיע של הריבונות הישראלית דווקא עם הדמות הנשית, השברירית והמעורערת של חנה. חיזוק לטענה זו של פלד אפשר למצוא בעובדה שאכן הרומן של עוז הפך קנוני יותר, 'ישראלי' יותר, מכל רומן אחר, גם מאלה של שמיר וזיזהר, אולי דווקא משום שהצליח למלל את הצופן הפנימי של הגוף המבוצר והמאיים. הריבון כמושג מופשט מדומיין מחדש בספרה של פלד, לא בדמות מרכז בקרה המתנייד בין קריית הממשלה לרחוב בלפור, לא כמוח בירורקרטי המניע מערכת מדינית שלמה, כי אם כהיגיון דיפוזי,

נטול מרכז, המתפשט ונספג בשלל צורות החיים הביו-פוליטיים. דמותה של חנה גונן ממחיזה את אופני הפעולה של גופים ריבוניים שחויית היסוד שלהם היא מצור, ושדווקא משום כך הם אימתניים וחסרי גבולות.³

לצד מאמץ להעמיד תאוריה כוללת של הריבונות הישראלית, נעשה בספר ניסיון להציג מבט פנורמי על ספרות התקופה ולבחון אותה ממגוון פרספקטיבות תאורטיות כדי לשפוך אור על המתחים, הפרדוקסים וריבוי הממדים של כתיבת הריבונות. 'הריבון הישראלי' יכול לשמש תשתית מועילה גם למי שאיננו מבקש ללמוד על הספרות: כל אחד מפרקיו – העוסקים ביחסי ערבים ויהודים, אתניות ומעמד, מגדר, דת וחילון – מספק ידע על שיח התקופה ומציג לפני הקוראים כלים תאורטיים לניתוח המציאות הפוליטית בשנים הנדונות. עושר הפרספקטיבות התאורטיות והמבט ממעוף הציפור על הנוף הספרותי משקפים מניע 'דמוקרטי' של הביקורת: הבחירה למשל להסמיק את הדיון ב'מיכאל שלי' לחוויית המרחב ברומן הנשכח של דוד שחר 'קיץ בדרך הנביאים', או להעמיד זו בצד זו את הפרווה של יצחק בן-נר ושל שמעון בלס כדי לחשוף את הממדים החתרניים בעיצוב המרחב של בלס, בחירה זו באה לערער על ההיררכיות הקנוניות שהנחו את ביקורת הספרות ולספק חלופות פוליטיות-אתיות לתודעה המבוצרת של הריבונות הישראלית. ערכה של ביקורת הפורשת קנון ספרותי מכיל (אינקלוסיווי) יכול להילמד בעקיפין מהאופן שבו פלד מתארת את טיב היחס שבין האסתטי לפוליטי. הרומן הישראלי, היא כותבת, 'מקיים יחסי גומלין עם המציאות: הוא מייצג אותה כאשר הוא יוצר שיקוף ריאליסטי של תפיסות עולם מקובלות ביחס לסיטואציה הישראלית [...] ומייצר אותה כאשר ייצוגיו משפיעים על הלכי רוח ועל עשייה' (עמ' 7). דומה שתפיסה זו הנחתה את הכותבת גם בשעה שביקשה להעמיד פנורמה רחבה של התקופה, הן של השיח והן של הספרות, ובתוך כך לקרב רחוקים, לערער על ההיררכיות קנוניות ולעצב מחדש את תמונת המציאות של הקוראים.

על רקע היריעה הרחבה הנפרשת על שלל המקורות הספרותיים וההיסטוריים והעושר התאורטי של החיבור הזה, בולטת תמציתיותו של המבוא ל'הריבון הישראלי', ואפשר בהחלט להצטער על כך. המבוא יכול היה לאפשר לקוראים לתהות ולהשתהות על טיבן, על יסודן ועל תכליתן של הפרקטיקות של הביקורת עצמה. ספר זה, שמעלה שאלות קריטיות על טיב היחסים בין הספרה הפוליטית לזו הספרותית, דוחק לקרן זווית את השאלה בדבר היחסים שבין שיח הביקורת, זה של פלד במקרה זה, לבין הספרות, והרי גם אלה יחסים ריבוניים, שיש בהם ממדים של שליטה, כוח וסימון גבולות. במטרה

3 הדיון ב'מיכאל שלי' נפרש בפרק הראשון של הספר, 'צו ההגה יהודים וערבים', וההבחנות המוצגות שם מורחבות ומפורטות באופנים שונים לאורך הספר.

שנוסחה בספר – להפנות 'מראה ביקורתית כלפי החברה הישראלית' – מהדהדות תפיסתה העצמית של הביקורת כ'צופה לבית ישראל' ודמות המבקר המובלע כמי שניצב בנקודה מרוממת ומשקיף על שדה הספרות כדי להצביע על הפגמים ולתבוע את תיקונם. זוהי מטרה ראויה לציון, חלופה מפורשת לעמדה הביקורתית המדעית המתיימרת להיות נקייה מאידאולוגיה. אבל קביעותה המרחבית של עמדה אפיסטמית כזאת מטשטשת שורת שאלות הקשורות להנחות היסוד ולמקורות הסמכות של המבקר או המבקרת בהיותם נתינים – במונחי ריבונות – של השיח שהם באים לבקר. כיצד מקיפות העיניים את המציאות במבטן? איך מתאפשר למבקר 'למשוך עצמו בשערות ראשו' כדי שיוכל להתעלות מעל הספרות? ומה הוא עצמו מחולל בעולם בשעה שהוא מתבונן? דיון בשאלות אלה, שהיה גולש מן העיסוק בפרקטיקה הפוליטית של הטקסט הספרותי לבחינת הפרקטיקה הפרשנית עצמה, היה מוכרח להסתכן בערעור יסודותיו, אבל אולי היה יוצא נשכר מהאפשרויות הדיאלוגיות שהיו נפתחות לפניו. במילים אחרות, דיון כזה היה יכול לסייע לנו לחשוב על מבניה ודפוסיה של האידאולוגיה הצורנית של הביקורת עצמה, ובייחוד של ביקורת התרה אחר חלופות שיחניות להיגיון הריבוני של המודרנה. האם הרפלקסייה המטא-ביקורתית בהכרח הייתה מאפשרת להמשיג את הפוטנציאל הפוליטי של ביקורת הספרות ככוח נגד להיגיון הריבוני? לא בטוח. כך או כך אלה שאלות של טעם וריח שעליהן כדאי גם כדאי להתווכח.